

мр Драгомир Бонцић
Институт за савремену историју
Београд

Религиозност школске и студентске омладине у Београду и антирелигијска пропаганда Комунистичке партије 1945-1955.

Резиме: Комунистичка партија Југославије је по доласку на власт 1945, рушећи стари и градећи нови друштвени поредак, значајну пажњу посветила борби против утицаја цркве и религије, желећи да наметне своју идеологију дијалектичког материјализма као једини правилан поглед на свет. Стога је, поред правних и административних мера по питању вере и цркве, стално вршила интензивну антирелигијску пропаганду, нарочито међу школском и студентском омладином, преко својих органа, државног апарата, школског система и масовних организација. У школи је, пре свега, извршено потискивање и укидање верске наставе и вршена је ревизија планова, програма и уџбеника свих предмета у којима су постојали трагови утицаја религије и религиозних тумачења наставне материје. Поред тога, сузбијање утицаја цркве и религије чинило је саставни део сталног идеолошко-политичког рада у школи и ван школе, циљ бројних предавања, семинара, дискусија, издавачке делатности и целокупне државне културне политике. Антирелигијска пропаганда је нарочито појачана почетком 50-их година, у време општег заоштравања државне политике према цркви и религији, проузрокованог приметним јачањем њеног утицаја у друштву, нарочито међу омладином, па чак и међу члановима Партије. Упркос административним мерама и успесима антирелигијске пропаганде, религиозне појаве међу омладином у школама и на Универзитету су опстајале и изражавале се почетком 50-их година кроз похађање верске наставе у црквама, одлажење у цркву, слављење и одлазак на славе, ношење крстића и других верских обележја, отпор атеизму у школи и животу и друге начине. Тако се показивало да није могуће брзо и лако искоренити верска осећања омладине и наметнути идеологију марксизма као нову, световну религију, како је желела владајућа Партија.*

У подухвату изградње новог, социјалистичког друштва и државе, којег се прихватила Партија после револуције и освајања тоталне власти у земљи, за религију и цркву није требало да буде места. Улогу „нове религије“ преузела је доктрина марксизма-лењинизма или дијалектичког материјализма, коју су југословенски комунисти проповедали као једино правилан, научни поглед на свет, целовиту и савршену представу дотадашњег друштвеног развоја човечанства и неприкосновену и непогрешиву теоријску основу изградње социјалистичког, а потом и комунистичког друштва у будућности.¹ Суштина те доктрине био је материјализам,

* Рад је написан у оквиру пројекта *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991* (147039), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије, Београд. Изложен је на научном скупу „Српска теологија у двадесетом веку: Истраживачки проблеми и резултати“ одржаном на Православном богословском факултету у Београду 24. и 25. маја 2007.

¹ О идеологији марксизма-лењинизма као световној религији видети у: Radmila Radić, „Politička ideologija kao sekularna religija i njena integrativna funkcija“, *Dijalog povjesničara i istoričara*, 4, ur. Hans Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb 2001, 467-483.

оштро супротстављен сваком идеалистичком, метафизичком, религијском погледу на свет. Применом поставки дијалектичког материјализма на историјски развој друштва долазило се до неизбежног закона борбе класа и смене друштвених поредака, при чему је религији и цркви без дилеме припадала улога „реакционарне снаге“, „оружја експлоататорских класа“, „савезника буржоазије“, па и симбола „старог“ друштва и поретка. Цркви је приписивано и замерано „мрачњаштво“, „заосталост“, „назадност“, манипулисање незнањем и страхом становништва и потпуна супротстављеност научном напретку и развоју човечанства, а нарочито „носиоцу“ тог напретка – марксизму-лењинизму и његовим проповедницима – комунистима. Закупљена стварањем „новог“ кроз неизбежно и потпуно рушење „старог“, комунистичка идеологија није била благонаклонија ни према народној традицији, обичајима, култури и уметности које је црква баштинила, вековима чувала и тежила да и даље заступа и негује.

Међутим, пошто се ипак у почетку морало прихватити постојање и утицај религије, њу је на путу ка новом друштву без класа и експлоатације требало сузбити сталним пропагирањем материјализма и атеизма и отвореним притиском, прогонима и терором, али у зависности од конкретних политичких околности и интереса понекад и толерисати и са њом сарађивати. Комунистичка партија Југославије је акумулирано практично и идеолошко искуство и ставове према религији и цркви по доласку на власт изразила кроз одвајање цркве од државе и школе од цркве, одузимање црквене имовине, укидање јавних функција и забрану политичког утицаја и злоупотребе цркве и вере у политичке сврхе, третирање религије као приватне ствари сваког појединца и прокламовање слободе вероисповести и равноправности конфесија. Таква решења су уграђена и у први Устав нове државе јануара 1946.² Иза правних решења и званичних прокламација стајала је јасна супротстављеност и намера да се религија потисне и постепено елиминише, како је то предвиђала и диктирала комунистичка идеологија. То је био један од задатака владајуће Партије и њој потчињених државних органа и масовних организација.³

Друштвена групација у којој је било нарочито важно елиминисати „трагове прошлости“, утицај цркве, побожност и религијски поглед на свет била је омладина. То је и иначе био слој становништва на који је Комунистичка партија много рачунала, како током освајања власти, тако и при учвршћивању власти и изградњи новог друштва. На њу се гледало као на „будућност и наду социјализма“. Партија је у послератним годинама стварала мит и узор од међуратног омладинског напредног покрета и илегалне делатности СКОЈ-а, као и од масовног учешћа омладине у редовима Народноослободилачког покрета током рата. Користећи ове и многе друге пропагандне мотиве, полет и ентузијазам младих људи, разгранату мрежу партијске и омладинске организације, а потом и новостворени државни апарат и просветни систем, требало је снажним агитационо-пропагандним притиском омладину довести на идеолошко-политичке позиције комуниста, придобити за изградњу социјализма и искористити као најспособнији и најактивнији део становништва у тој изградњи. Поред организовања и укључивања у обнову и изградњу земље, један од најважнијих циљева био је и васпитавање младих људи у духу марксизма-лењинизма и социјализма и стварање „новог лика омладинца“.

² Опширније у: Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, 1. део: 1945-1953, Београд 2002, 108-138, 195-198.

³ Види: R. Radić, „Politička ideologija kao sekularna religija i njena integrativna funkcija“, 472-473.

Основа таквог васпитања било је усвајање материјалистичког погледа на свет, а самим тим и „чишћење“ од свих „негативних утицаја“, „непријатељских ставова“, „буржоаске идеологије“, „остатака прошлости“, „идеализма“, „мистицизма“, „конзервативизма“, па и утицаја цркве и религије. Антирелигијско деловање међу омладином било је понекад експлицитно и директно изражено, али било је свакако садржано у оквиру борбе за усвајање марксизма и материјалистичког погледа на свет. То није значило само спречавање упражњавања верских обреда и одласка у цркву, већ извршавање потпуног менталног заокрета ка атеизму и материјализму, и то дијалектичком материјализму.⁴

Пропагандним утицајем на омладину руководили су партијски органи задужени за агитацију и пропаганду, а спроводили су га, пре свега, партијске трансмисије, СКОЈ (Савез комунистичке омладине Југославије) и НОЈ (Народна омладина Југославије од маја 1946, пре тога, од 1942. УСаОЈ – Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије). СКОЈ је био ужа омладинска организација, која је окупљала „најбољи део омладине“, неколико десетина хиљада најборбенијих омладинаца најближих комунистима, од којих су студенти и ђаци чинили око 14%. С друге стране, НОЈ је био масовна омладинска организација чији циљ је био да у својим редовима окупи и уједини што већи број сеоске, радничке и школске омладине од 15 до 25 година. НОЈ је после рата бројала око 1,5 милиона омладинаца и омладинки, око 80% од укупног броја омладине, од чега су ђаци чинили 13% а студенти 2%. Циљ НОЈ-а је био да окупи и некомунистичку омладину, да јој „помогне да се ослободи застарелих и реакционарних схватања“ и усвоји комунистички поглед на свет и да васпита „нове људе“, „у духу социјализма“. Поред неговања традиција НОБ-а, братства и јединства и „социјалистичког патриотизма“, требало је кроз НОЈ изучавати марксизам-лењинизам, усвајати „комунистички морал“, водити „борбу против утицаја непријатељске идеологије“, нарочито цркве и религије, деловања омладине која је остала изван организације и ширења „ненаучних и мистичних схватања“. СКОЈ и НОЈ су заједнички радили на остварењу тих задатака све до краја 1948. када су према одлуци V конгреса КПЈ спојени, односно када се СКОЈ као уска организација неодговарајућа новим мирнодопским приликама утопио у НОЈ.⁵

Требало је да СКОЈ и НОЈ чврсто повезују и усклађују свој рад на пропагирању атеизма и „борби“ за „правилно“ материјалистичко и социјалистичко васпитавање омладине, пре свега са партијским деловањем и директивама, потом са радом других масовних организација, културних установа, стручних и спортских

⁴ Архив Југославије (АЈ), фонд Савез социјалистичке омладине Југославије (ССОЈ), 114-2, III конгрес НОЈ, Загреб, мај 1946; Исто, 114-4, IV конгрес НОЈ, Београд, октобар 1948; Исто, 114-5, V конгрес НОЈ, Београд, март 1953; АЈ, ЦКСКЈ, 512, Лични фонд Вељка Влаховића (ЛФВВ), I/4-2-1 (к-23), Предавање Вељка Влаховића „Каква треба да буде омладина наше Републике“, одржано децембра 1946. на Коларчевом народном универзитету; IV конгрес СКОЈ-а, 12-14. октобра 1948, Београд 1948; Пети конгрес НОЈ, 6-9. март 1953, Београд 1953; итд.

⁵ АЈ, ЦКСКЈ, 512, ЛФВВ, I/4-2-1 (к-23), В. Влаховић, „Каква треба да буде омладина наше Републике“; АЈ, 516, Мемоарска грађа, ауторски радови, 113, Кратак преглед развоја НО и СКОЈ-а после ослобођења; Исто, 116, НОЈ; Одлуке V конгреса КПЈ, Београд 1948, 49, 88; IV конгрес СКОЈ-а, Београд 1948. Омладинска организација је у почетку имала слаб утицај на школску омладину, нарочито због „секташког“ приступа према омладини која је остала ван организације и била блиска буржоазији и цркви. Последица је била управо окретање омладине цркви и иступање у заштиту веронауке у школама Тек почетком 1946. надвладано је ово „секташтво“ и омладинско руководство је кренуло у што шире обухватање омладине у своје редове и потом политичко, пропагандно деловање на њу. (АЈ, 516-113).

удружења и клубова, а нарочито са државном просветном политиком. У ствари, ослонац антирелигијске пропаганде међу омладином налазио се у чињеници да млади људи још нису били потпуно формирану у „старом друштву“, да је на њих било лакше утицати и да је наступајуће генерације младих очекивао нови образовни систем, креиран према потребама и жељама владајуће партије и њене идеологије. Стога је прво и најважније место на којем је антирелигијска пропаганда вршена била школа, прво основна, а нарочито средња. На Универзитету је требало даље идеолошки уздизати „младе марксисте“, чистити њихове редове од „остатака прошлости“, „реакције“ и „заосталости“ и тако формирати „нову социјалистичку интелигенцију“, образовану на дијалектичком материјализму и одану партијској политици. Такав утицај Партије и државе на школску омладину имао је током првих послератних година нарочит значај у престоници – Београду, као школском и универзитетском центру, са највећом концентрацијом младих људи – ђака и студената, али и деце из слојева који су сматрани пораженим и непријатељски расположеним према новом режиму, па зато и посебним изазовима који су постављани антирелигијској пропаганди и деловању партијске и омладинске организације и државних просветних органа.⁶

Када је у питању школа, први корак у спречавању утицаја религије на школску омладину био је ометање, а потом и укидање верске наставе. Процес је започео већ крајем 1944. када је одлучено да се веронаука у школама предаје факултативно, по жељи ђачких родитеља, у школским просторијама, али ван школског програма и крајем радног дана. Учитељи и наставници нису имали право да утичу на одлуку ученика приликом уписа на веронауку, која није оцењивана, нити уношена у сведочанства, а наставу и уџбенике је контролисало Министарство просвете. Међутим, упркос формалним одлукама и дозволама и великом броју пријављених ученика, нове власти су, посматрајући верску наставу и утицај свештенства и цркве као главне сметње за „формирање научног погледа на свет“ код омладине, од почетка свесно ометале наставу веронауке преко државних органа и партијске и омладинске организације у школама. Власти су будно надзирале и систематски ометале рад свештеника и вероучитеља, контролисале њихово понашање ван школе, онемогућавале одржавање часова, а у школама је отворено вршена пропаганда против веронауке од стране директора, појединих наставника и чланова Партије и Народне омладине. Црквене власти су се у више наврата жалиле, износећи примере кршења закона и ометања одржавања верске наставе, тражећи да се омогући слободно похађање веронауке, одласци на богослужења и у цркву, истичући у једној од бројних представки да „грађанско друштво нема право да ускраћује пуну слободу религиозног живота и рада онима који желе да живе тим животом“, као ни што црква „нема право да пунолетне грађане силом нагони на вршење верских дужности“. Државни органи су се према жалбама односили надмено и пристрасно, поричући да има било какве „прикривене“ и „недо-

⁶ Ради илустрације навешћемо само неке податке: у Београду је 1945/46. било укупно 14.074 студената факултета, академија и виших школа, 1949/50. тај број је порастао на 32.900 (33.894 у целој Србији), а 1954/55. на 33.893 студената (36.376 у целој Србији). Број ученика је 1953/54. износио 67.846 од чега 20.404 у гимназијама, 5.859 у средњим стручним, 916 у учитељским, 575 у средњим уметничким, а остало у основним, осмогодишњим и нижим стручним и уметничким. *Statistički godišnjak NR Srbije 1955*, Beograd 1955, 291, 299; *Fakulteti, visoke i više škole. Studenti i nastavnici u zimskom semestru šk. 1954/55. god.*, Beograd 1956, 2-4.

личне“ методе у ометању наставе, сматрајући да је узрок проблемима у настави недостатак квалитетног кадра и да је могуће, дозвољено и слободно да разне организације и „напреднији елементи методом убеђивања утичу на заосталије и фанатизоване елементе“. Тако је верска настава систематски потискивана крајем четрдесетих година, да би коначно била забрањена Законом о народним школама децембра 1951. којим је школа постала „друштвена институција“ са задатком да васпитава децу у „духу социјализма“, против „реакционарних метода“, „застарелих концепција, религиозних предрасуда и мистицизма“. После тога, верска настава је била дозвољена само у црквеним зградама, али уз даље административне препреке и разноврсне начине борбе против учења веронауке.⁷

Међутим, упркос законском ограничавању, притисцима и ометању, владајућа партија није могла да у кратком року одврати школску омладину од религије, цркве и похађања верске наставе. У београдским школама се током првих послератних година за веронауку пријављивао знатан број ученика, а утицај цркве на средњошколце био је приметан. Партијске и омладинске организације су на терену будно пратиле религиозне појаве међу ученицима и прикупљале податке о похађању веронауке, одласку у цркву и другим облицима религиозног понашања у школи и ван ње. Виши органи су на основу тих података правили обухватније и систематичније анализе, које су показивале успехе и резултате антирелигијске пропаганде и притисака, али исто тако и даље постојање верских осећања и утицаја цркве међу омладином. Такве податке о похађању верске наставе у београдским школама, броју полазника, а посебно о надзору и методама власти и омладинских организација у ометању часова веронауке, смањењу броја полазника и спречавању утицаја цркве и свештенства на ученике, даје анализа Градског комитета КП Београда из 1948.⁸ У анализи су представљени извештаји рејонских комитета Београда о стању учења веронауке у основним школама и гимназијама, који дају непотпуну и нецеловиту слику будући да два рејона нису уопште доставила податке, а да у достављеним извештајима недостају подаци за поједине школе.

У извештајима је приказан укупан број ђака по школама и број пионира и чланова Народне омладине који су се пријавили и оних који су похађали наставу веронауке у фебруару и у априлу 1948. Дати су подаци из 31 основне школе и 12 гимназија и наведено је да се веронаука не учи у седам основних школа и 4 гимназије (I и IV мешовита и I и II мешовита у Земуну), а од полугодишта је престала још у две гимназије (VI женској и VII мушкој на другом рејону). У фебруару се од 24.980 ученика (20.490 пионира и 4.480 омладинца) за веронауку пријавило 7.680 ђака (6.792 пионира и 888 омладинаца), а часове је похађало свега 1.505 ученика (1.282 пионира и 223 омладинца) и то у само 14 школа (4 гимназије и 10 основних). У осталима је остављена празна рубрика или је истакнуто да „сада нико не похађа часове“. Два месеца касније, априла 1948. од 17.001 ученика (13.189 пионира и 3.812 омладинца), за наставу се пријавило 5.209 ученика (4.158 пионира и 1.051 омладинца), а похађало је 3.140 ђака (2.593 пионира и 547 омладинца).⁹

⁷ Р Радич, *Држава и верске заједнице*, I, 188-195.

⁸ Историјски архив Београда (ИАБ), фонд Градски комитет (ГК), ф. 402, Извештај по рејонима о веронауци у школама, 1948. године.

⁹ Исто. Пошто подаци нису потпуни, тешко је правити тачна поређења и прецизније закључке о похађању веронауке у фебруару и априлу 1948., али из анализе је очигледно да партијска организација упркос постигнутим успесима није била задовољна.

Закључено је да се број пионира и омладинаца који уче веронауку смањило у односу на прво полугође те школске године, а исто тако постојала је и разлика између фебруара и априла пошто су у школама „предузимане мере у циљу сузбијања учења веронауке“. У активима омладине и међу пионирима одржавана су предавања „О постанку живота“, „О религији“, „О постанку живота на Земљи“, итд.; на састанцима актива је дискутовано о похађању верске наставе и тражено смањење броја ученика који иду на часове; пионирски руководиоци су разговарали са децом о религији и трудили се да „код деце рашчисте многе нејасне појмове“; у оквиру пионирских одреда и чета организовани су пионирски часови, физкултурна такмичења, припреме за „поздрав пролећу“, дечје игре, излети и заједничке посете биоскопима у време кад су одржавани часови веронауке, што је у приличној мери одвајало децу од похађања наставе. Током фебруара је о питању верске наставе расправљано и у рејонским руководствомима пионира и омладине, што је вероватно и подстакло појачани рад против веронауке у наредним месецима. Наравно, пионирска и омладинска организација су биле само оперативни органи, а све директиве, контрола и евиденција долазили су из Партије, што показује и ова анализа. У извештајима је описивано и политичко држање, начин рада и квалитет вероучитеља, као и мера њиховог утицаја на децу. Брижљиво је забележено шта је који наставник говорио на часу и ван часа, у школи и ван школе, шта су свештеници проповедали на богослужењима, а посебно су истицани случајеви пружања отпора ометању часова и испади према државним властима, политичком стању у земљи и новом поретку уопште (противљење одржавању пионирског састанка уместо часа веронауке, сукоби са пионирским руководиоцима, притисак на родитеље деце која не иду на веронауку да их натерају да се пријаве, што је давало успеха и такву децу је било теже одвојити од веронауке, итд). Помињани су и недостаци и несналажење вероучитеља на часовима, лоше предавање и однос према ђацима, а посебно је наглашавано да је у свим школама била велика недисциплина на часовима, што је умногоме отежавало одржавање наставе.¹⁰ У извештајима са рејона детаљније су навођени и разлози похађања веронауке: на првом месту су биле религиозне побуде, потом „зато што их родитељи терају“ и, на крају, и „инат према омладинској организацији и руководству партијске организације у школи“. Давана је и социјална структура ученика који похађају веронауку као и однос према новим властима, активност у НО и опис мера које су предузимане да се смањи број ученика који иду на веронауку.

После анализе дати су и предлози Градског комитета за даљи рад на ометању верске наставе и смањењу броја ученика који је похађају. Требало је преко рејонских комитета дати задатке партијским ћелијама учитеља и наставника у вези са деловањем међу професорима, учитељима и ученицима по питању веронауке. И све подружнице просветних радника су добиле задатак да на састанцима дискутују о верској настави и да организују предавања о постанку религије, о постанку живота, итд. Директори школа су добили задатак да с једне стране излазе у сусрет наставницима веронауке у погледу одржавања наставе, али и да с друге стране помажу омладинској и пионирској организацији у погледу агитације да се не учи веронаука. Вероучитеље је требало контролисати на предавањима и за нај-

¹⁰ Исто. Такве појаве су уочене и током инспекције наставе веронауке коју је спровела Патријаршија од 15. до 28. марта 1948. у присуству инспектора просветног одељења ИОНО-а, члана КП који је саставио извештај. (ИАБ, ГК, ф. 402, Извештај о прегледу наставе веронауке 15-28. март 1948.)

мањи непријатељски гест одузимати им право да предају и удаљавати их из школа. Скојевској организацији је требало наложити да развије рад међу ученицима који уче веронауку, преко Народне омладине организовати предавања која објашњавају постанак религије, живота, човека, а преко пионирске организације популарна предавања и приказивање научних филмова и на тај начин одвраћати ученике од учења веронауке.¹¹

Ометање и забрана верске наставе је био само део рада Партије и државних органа на антирелигијској пропаганди и сузбијању утицаја цркве и религије у школама. И кроз програме, предавања и уџбенике осталих предмета требало је ученицима представити „напредну“ науку, засновану на дијалектичком материјализму, лишена свих примеса „буржоаске“, „реакционарне“, „идеалистичке“ и „објективистичке“ науке, а поред осталог лишена религијског погледа на свет, разних верских „предрасуда“ и „заблуда“. У том циљу су одмах после рата, већ школске 1945/46, измењени планови и програми већине предмета у основним и средњим школама, а убрзо и на факултетима. Ревидовани су наставни садржаји из историје, историје уметности, књижевности, философије, психологије, педагогије и из њих уклањано, поред осталог, свако религијско тумачење и свако позитивно третирање улоге и деловања цркве и религије у прошлости и садашњости. С обзиром на нови идеолошко-политички контекст, само су за математику, физику и хемију стари уџбеници сматрани употребљивим, док је све остале требало променити, тако да је према неким подацима са руског језика преведена, без икаквих измена ¼ свих уџбеника коришћених у школама и на универзитетима у земљи, пошто за писање нових, идеолошки „исправних“ није било ни времена ни кадрова. Истовремено, на факултетима је препоручивана углавном совјетска литература, на руском језику или на брзину и некритички преведена.¹²

Поред измена у друштвеним и хуманистичким наукама, посебна пажња је посвећена променама у настави биологије од основних школа до Универзитета, будући да се ради о науци која проучава живот, па између осталог и његов настанак, што је било питање на којем се оштро сукобљавало библијско тумачење о настанку света и човека Божјим стварањем и Дарвинова теорија о еволуцији, настанку и развоју живог света и човека кроз процес борбе за опстанак и прилагођавања. Заступајући Дарвиново учење, Партија тј. нова власт је одмах после рата у наставни програм биологије од основне школе увела предавања о дарвинизму, у учитељске школе и гимназије предмет Основи дарвинизма и на Универзитету за студенте биологије Дарвинизам. За ове предмете су објављени уџбеници и приручници, углавном преведени са руског, у којима је поред излагања теорије еволуције и негирања креационистичког схватања стварања света, посебна пажња посвећивана друштвено-економској и политичкој подлози ових схватања, критици „идеалистичког правца“ у биологији, односу дарвинизма према дијалектичком материјализму, ставовима класика марксизма према Дарвиновом учењу и тежњи да се дарвинизам „надогради“ поставкама дијалектичког материјализма.¹³ Дарвинова књига *Човеково порекло* објављена је 1849/50, а током друге половине

¹¹ ИАБ, ГК, ф. 402, Извештај по рејонима о веронауци у школама, 1948. године.

¹² Види: Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd 1988, 110, 173-175.

¹³ Види: Александар Д. Алексопуло, *Основи учења о еволуцији*, уџбеник за VIII разред гимназија и IV разред учитељских школа, IV издање, Београд 1952. (штампано у 8.000 примерака).

40-их година одржавана су бројна јавна предавања, пре свега на Коларчевом народном универзитету, објављиване бројне брошуре о дарвинизму и настанку живота на земљи у великим тиражима, а у дневној, омладинској и периодичној штампи излазили су чланци познатих научника о настанку живота, човековом пореклу и Дарвиновој теорији.¹⁴ Као вид надградње дарвинизма дијалектичким материјализмом, крајем 40-их година школској и студентској омладини је кроз наставне програме и ваннаставне садржаје наметано и идеолошко совјетско учење И. В. Мичурина и Т. Д. Лисенка у генетици. Реч је о негирању достигнућа „буржоаске“ науке о наслеђивању, негирању постојања наследног материјала – гена који одређују наследност и тврдњи да се наследне особине могу мењати деловањем спољне средине и човека. Идеолошким речником, совјетска генетика је представљана као способност „савременог социјалистичког човека“ да утиче на наслеђивање особина по својој жељи, а резултати „буржоаске науке“ као „идеализам“, „метафизика“ и „религиозно очекивање наслеђа од Бога“ (непроменљива наследна материја као „Божји дар“). Таква схватања су представљана у уџбеницима, приручницима, стручним часописима, партијској, дневној и омладинској штампи.¹⁵

Дакле, осим у оквиру наставе, антирелигијска пропаганда је спровођена и ван наставе, у школи и ван школе, у разним друштвеним и културним активностима. Таква делатност је вршена на бројним предавањима, семинарима, курсеви-ма, дебатним клубовима, дискусијама и другим облицима рада, на којима су, поред осталог, третиране теме о религији, постанку живота и сл. Поред тога што је на њих вршен идеолошки притисак у школи и на факултету, ученици и студенти су имали обавезу и да сами делују на радничку и сељачку омладину и укупно становништво, бројним предавањима, која су се често тицала односа према религији и цркви.¹⁶ Осим експлицитних антирелигијских тема, читав идеолошко-политички и пропагандни рад међу школском и студентском омладином био је прожет дијалектичким материјализмом, усмерен на усвајање марксизма-лењинизма као погледа на свет и борбу за „идејност“ и „чистоту“ науке, а самим тим потпуно супротстављен религији.¹⁷ То су биле одлике, не само рада партијских, друштвених, омладинских и студентских организација у школи и ван ње, већ и суштина целокупне државне културне политике, садржане у издавачкој делатности, писању дневне и периодичне штампе, у програмима рада културних установа, до-

¹⁴ Чарлс Дарвин, *Човеково порекло и spolно одабирање*, I-II, Нови Сад 1949-1950. (превод и предговор Недељко Дивац); Александар Алексопуло, *Како су постале биљке и животиње*, КНУ 1946; А. И. Опарин, *Порекло живота*, Култура 1946 (35.000 примерака); Сениша Станковић, „Проблем порекла живота у светлости совјетске науке“, *Народни студент*, бр. 4, 24. април 1946, 4-5; „Човек и мајмун, предавање академика др Сенише Станковића уз велики совјетски научни филм о постанку човека на Коларчевом народном универзитету“, *Политика*, бр. 12522, 31. јануар 1947, 6; Сениша Станковић, „О еволуцији човека, предавање на Коларчевом универзитету“, *Народни студент*, бр. 15, 21. фебруар 1947, 7; итд.

¹⁵ А. Алексопуло, *Основи учења о еволуцији*, 187-226; М. Пипер, М. Горановић, Р Главинић, „Нова етапа развјетка материјалистичке биологије“, *Комунист*, бр. 1, 1949, 149-160; „Мичуриново дело преображавања природе“, *Борба*, бр. 62, 11. март 1945, 2; *Народни студент*, бр. 2, 16. фебруар 1949, 4; итд. Види: Предраг Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Београд 1996, 347-355; Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944-1952*, Beograd 2004, 213-214.

¹⁶ Тако су, на пример, студенти Новинарско дипломатске високе школе почетком 1952. по фабрикама држали предавања о пореклу религије, постанку човека и разним питањима из друштвено-политичког живота. *Народни студент*, бр. 7, 9. април 1952, 3.

¹⁷ АЈ, ЦК СКОЈ, 512, I-b-2/4, Конгрес СКОЈ и НО, 17-18. новембар 1948, Реферат Данила Пурића. О идеолошком васпитању београдских студената види: D. Bondžić, *n. d.*, 323-326.

мова културе, радничких универзитета, стручних друштва и другим културним активностима и јавном животу.¹⁸

Антирелигијску пропаганду међу омладином је креирао, усмеравао и подстицао сам партијски агитационо-пропагандни врх, тј. комисије Агитпропа ЦК КПЈ за школство, штампу, теоретски рад, које су стално захтевале интензивирање антирелигијске делатности и сузбијање утицаја цркве и религије на омладину у школи, штампи и целокупној јавности. Такви захтеви су нарочито појачани почетком 50-их година, после Трећег пленума ЦК КПЈ децембра 1949. који је расправљао о задацима у школству. Један од задатака који је постављен у Резолуцији Пленума била је „борба против реакционарног утицаја клера на школску и претшколску омладину“ коју је требало водити „путем појачаног идеолошког, политичког и културног рада, уз правилно коришћење и помоћ школа и школских установа“.¹⁹

Прецизирање и разрада облика и форми антирелигијске пропаганде вршени су почетком 50-их година на састанцима Управе за агитацију и пропаганду и појединих комисија. На састанку Управе 25. децембра 1950. истакнуто је да је „основно да у школама победи материјалистичко и историјско третирање науке“ и да треба „настојати да се децу од најранијих година васпитава у материјалистичком (а не религиозном) духу и да марксизам свако учи“. Та промена у школском систему за коју се требало свим начинима борити, названа је „преоријентација идеологије“.²⁰ Задатак који је сам поставио даље је разрађивао руководилац Агитпропа Милован Ђилас, који је 1950. говорио да у школама треба „активизирати наставника у борби за материјалистичко схватање природе и друштва и сузбијању религиозних схватања и утицаја наставе веронауке“, средином 1951. критиковао штампу што не води „борбу против цркве“ и не „раскринкава живот попова“, а крајем исте године предлагао да се у оквиру идеолошке борбе против „непријатеља“ у свим издавачким предузећима „уведе издавање атеистичке литературе“ и „француских рационалиста“.²¹

Под утицајем Трећег пленума формирано је и Одељење за школе при ЦК КПЈ које је требало да проучава проблематику образовања и васпитања са идеолошке и политичке стране, да прати и подстиче спровођење „партијске линије“ и „идејне борбе“ у школству и надзире идеолошко-политичко васпитање омладине. Одељење је у сарадњи са осталим партијским телима, државним органима и омладинском организацијом пратило питања садржаја наставе, планова и програма, уџбеника, кадрова, посвећујући се и проблемима борбе против религије и „реакционарног утицаја“ цркве и клера на школску омладину. Поред осталог, Одељење је требало да „проучи на који ће начин Министарство просвете да врши директно притисак са директором и наставницима против цркве“.²²

¹⁸ Види: Lj. Dimić, *n. d.*, 156-160.

¹⁹ Резолуција Трећег пленума ЦК КПЈ о задацима у школству, Комунист, бр. 1, јануар 1950, 2.

²⁰ АЈ, ЦКСКЈ, 507, VIII, II/2-6-43, Записник са састанка Управе за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ, 25. децембра 1950.

²¹ АЈ, 316-93; АЈ, ЦК СКЈ, VIII, II/2-6-54, 20. август 1951; АЈ, ЦКСКЈ, 507, VIII, II/2-6-62, Записник са састанка Управе за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ, 19. децембар 1951.

²² АЈ, ЦК СКЈ, 507, VIII, II/2-а-3, Задаци одељења за школе и план рада за 1950; АЈ, ЦК СКЈ, 507, VIII, II/2-а-4, Записник са састанка Комисије за школство 26. маја 1951; АЈ, ЦКСКЈ, 507, VIII, II/2-6-51, Записник са састанка Управе за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ, 9. јун 1951.

Одлуке и ставове партијског врха по питању сузбијања утицаја цркве и религије на омладину почетком 50-их година спроводио је и разрађивао и републички партијски врх. У реферату о деловању и утицају цркве и религије у НР Србији из априла 1952. године антирелигијска пропаганда и борба против „религијских предрасуда“ се истичу као „неопходан и неодвојив део целокупног идејног и политичког рада Партије“. Јасно је речено да „школе треба да буду места отворене антирелигиозне борбе“; да „уџбенике треба прожимати одговарајућом антирелигиозном садржином“; да ту „антирелигиозну борбу“ треба да предводе просветни радници, чији „нови лик“ је укључивао и „антирелигиозно схватање коме су туђе ма какве сујеверне или религијске предрасуде“; сматрано је да се према просветним радницима у погледу „религијских предрасуда“ треба односити као према партијским кадровима. Преко државних и партијских органа, масовних организација, пре свега Народне омладине, удружења учитеља и професора, друштва биолога и историчара, разних клубова, предавања, популарних књижица и ђачких читаоница, публикација, семинара, дебатних клубова, штампе, посебно педагошке, у средњим, учитељским, вишим педагошким школама, осталим вишим школама и факултетима требало је водити сталну и све интензивнију „антирелигиозну борбу“.²³

Интензивирање антирелигијске борбе почетком 50-их година било је део општег заоштравања политике владајуће партије према цркви и религији у том периоду. Крајем 1951. и почетком 1952. партијски и државни врх је одлучио да принципијелно спроведе уставну одредбу о одвојености цркве од државе, потпуно избаци веронауку из школа, да заоштри односе са Католичком црквом и Ватиканом, „онемогући оспособљавање кадрова за богословије“, издвоји теолошке факултете са универзитета, те да ревностније сузбија утицај свештенства и религије на омладину.²⁴

Узроци заоштравања су лежали и у чињеници да је у том периоду примећено јачање утицаја цркве, посебно међу омладином, чак и међу комунистима. Тако је у реферату о деловању и утицају цркве и религије у Србији из априла 1952. дат низ података о „реакционарном“ и „политичком“ деловању цркве, похађању верске наставе, испољавању религиозности омладине и посебно примерима „идеолошке заосталости и мистицизма међу члановима Партије“ (венчавање у цркви, крштавање деце, слављење црквених празника, дозвољавање деци да иду на веронауку, итд). Разлози за такво стање налажени су у општим међународним околностима, унутрашњој и спољној политици земље, друштвено-економским и културним условима, итд. Као решење наметао се офанзивнији рад Партије, заоштравање односа са црквом, притисак на „реакционарне“ свештенике, јачање антирелигијске пропаганде и идеолошко-политичког деловања.²⁵ На појачан утицај цркве и религије на омладину и чланове Партије, са жаљењем је указивао и сам Јосип Броз Тито, правдајући тиме офанзиван став власти према цркви који је

²³ ИАБ, ГК, ф. 402, Реферат Организационог секретаријата о деловању и утицају цркве и религије у НРС, 1952.

²⁴ Види: Радмила Радић, „Издавање Богословског факултета из оквира Београдског универзитета“, *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас*, 2, Београд 1989, 261-262; *Иста, Држава и верске заједнице*, 1, 223-224.

²⁵ ИАБ, ГК, ф. 402, Реферат Организационог секретаријата о деловању и утицају цркве и религије у НРС, 1952. Види и: Р. Радић, „Издавање Богословског факултета из оквира Београдског универзитета“, 261-262.

спровођен почетком 50-их година. У разговору са делегацијом Савеза студената марта 1952. Броз је истицао да је држава током послератних година показала „бригу“ о цркви, покушавала да среди односе са њом и да демантује оптужбе из иностранства да врши прогон цркве и религије. Међутим, због наглог јачања религије међу становништвом, посебно омладином и комунистима, и опасности од искоришћавања цркве из иностранства требало је хитно реаговати, не само административним мерама (одвајање теолошких факултета, забрана веронауке у школама, итд), већ и „упорним политичким и културним просвјешћавањем и економским прогресом“ и широком „офанзивом“ против религије.²⁶

Разлози који су изискивали такву реакцију власти били су уочљиви и на Београдском универзитету. Религиозност студената је примећивана и критикована и раније, али је маја 1952. партијска организација на Универзитету организовала саветовање партијског актива о деловању цркве и религије на којем је указано на учестале религиозне појаве међу студентима, па чак и студентима комунистима.²⁷ На саветовању је анализиран и поменути реферат ЦК СКС, који је требало проследити нижим партијским органима ради прораде, дискусије и прављења плана за борбу против штетних појава. Истакнуто је да је велики број чланова Партије „деморалисан“ и нема јасан и одређен став према религији те је зато долазило до јачања утицаја религије на Универзитету, нарочито на Филозофском, Природно-математичком факултету и Вишој педагошкој школи. Највећи проблем су стварале славе и Божић, пошто је примећено да студенти, па и чланови Партије, масовно одлазе на славе, користећи као мотив „да се наједу и напију“, очувају пријатељске везе, и сматрајући славу „народним празником са верским традицијама“. На дан празника неки професори нису држали наставу и отказивали су испите, а студенти самовољно нису долазили на наставу (највише на дан светог Николе). Дешавало се и да комунисти због одласка на славу не долазе на партијске састанке. Такође, уочавано је и свечаније облачење професора и студената на дан празника, уношење религијских мотива у наставу (критиковано је чак и што је лектор француског на часу навео пример „ја ћу ићи на мису, ти ћеш ићи на мису“, итд), ношење крстића око врата, деловање припадника верских секти (суботара и адвентиста којих је 1952. било 80 на Универзитету), итд. Било је случајева да се чланови Партије венчавају у цркви, крсте децу, славе и носе славски колач у цркву, налазе оправдање за религиозност, итд. Сматрано је да се пораст религиозности на Универзитету не сме толерисати и оправдавати, и закључено је да таквим појавама треба „објавити рат“, износити их јавно и „извргавати руглу“, те да питање религије треба „заоштрити“, повести „ширу кампању“ и направити „широк план антирелигозне пропаганде“ у оквиру опште идеолошко-политичке борбе на Универзитету.²⁸

У складу са тим закључцима, појачана антирелигијска пропаганда на Универзитету вршена је током 1952. и касније, кроз разна предавања, дискусије, дебатне клубове, чланке у штампи и друге активности, у којима су критиковане и прогањане поменуте појаве религиозности међу студентима. Истакнуто место је

²⁶ „Разговор Маршала Тита са делегацијом Првог конгреса Савеза студената Југославије“, *Борба*, 15. март 1952, 1.

²⁷ „Savetovanje Partijskog aktiva Univerziteta, 26. maj 1952. godine“, *Zapisnici i izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1948-1952*, priredili Đorđe Stanković i Momčilo Mitrović, Beograd 1987, 538-540.

²⁸ Исто.

имао студентски лист „Студент“ у којем су преношени извештаји са предавања и дискусија о религији, критиковане и „извржаване руглу“ религиозне појаве на факултетима и давани разни антирелигијски текстови. Тако је, рецимо, крајем 1953. донет ироничан коментар о студенткињи Филозофског факултета која пре уласка у зграду факултета ужурбано скида са врата и ставља у џеп златан крстић са сликом Исуса Христа,²⁹ затим текст о одлагању дипломског испита на Грађевинском факултету због светог Николе и репортажа о атмосфери у женском студентском дому „Вера Благојевић“ уочи исте славе, итд.³⁰ У извештајима са факултетских партијских конференција истицано је да студенти и даље празнују верске празнике, одлазе у цркву уочи испита, носе крстиће, итд.³¹ Важан мотив у антирелигијској пропаганди била је слава. Крајем 1952. Савез студената Филозофског факултета је организовао дискусију „О крсној слави“ у којој су учествовали студенти и наставници различитих факултета. Основу за дискусију је представљао уводни реферат асистента етнологије Петра Влаховића „Крсна слава у светлу савремене науке“, о којем је потом расправљано на три састанка током децембра 1952. Референт и већина дискутаната су посматрали славу као „реакционарни обичај“, који, упркос позитивним елементима (породично окупљање, гостопримство и др.) и значају у прошлости, треба одбацити као непримерен модерном времену и „изградњи социјализма“.³²

Међутим, одбацивање и напуштање религиозних обичаја као „застарелих“, „заосталих“, „назадних“, „мрачних“ и супротстављених новом поретку није ишло тако лако. Сама антирелигијска кампања међу омладином у првој половини 50-их година, као и појаве религиозности које су је проузроковале, говоре да је упркос послератним напорима партије, државе и масовних организација, да у складу с комунистичком идеологијом потисну религију и замене је својим атеистичким погледом на свет и идеологијом дијалектичког материјализма, нису постигнути жељени резултати. У Београду, као и у целој земљи, остао је приметан и важан проблем верских осећања студената, ученика и омладине уопште, који је нарочито сметао владајућој партији, чак и када је ублажаван и мешан са поштовањем традиције и народних обичаја. Због намере да се од долазећих генерација брзо изграде нови социјалистички људи, лишени свега што је сматрано „негативним“, сваки, и најмањи, показатељ религиозности и утицаја цркве међу омладином партија и омладинска организација су сматрале неуспехом и проблемом на чије решавање се треба још више и активније устремити. Међутим, показало се да се насилна промена свести и осећања младих људи и имплементирање нових идеолошких матрица нису могли вршити брзо и лако како је комунистичка идеологија налагала а владајућа партија желела, те је религиозност омладине током прве послератне деценије чврсто опстајала као велики проблем нове власти у Југославији.

²⁹ „Девојка са крстићем“, *Студент*, бр. 20, 4. новембар 1953, 3.

³⁰ „Свети Никола и дипломирање“, *Студент*, бр. 28, 30. децембар 1953, 3; „Разговори уочи једне светковине“, *Исто*, 3.

³¹ „Природњаци и религија“, *Студент*, бр. 19, 27. октобар 1954, 3.

³² „О крсној слави“, *Народни студент*, бр. 26, 10. децембар 1952, 5; *Исто*, бр. 27, 17. децембар 1952, 4; *Исто*, бр. 28, 24. децембар 1952, 4; *Исто*, бр. 29, 31. децембар 1952, 4. П. Влаховић је после анализе порекла и улоге славе у прошлости, о савременој улози славе закључио: „Слава је данас оруђе реакционарних снага на коме се сакупљају да би критиковали наш данашњи друштвени поредак и напоре комуниста и народа за изградњу комунизма“ По њему, славу је требало заменити обележавањем других, породичних и државних празника, без религијског обележја (рођендани, 1. мај, итд.).